

УДК 323.1

О. А. ШЕПЕЛЬ

**СУЧАСНИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ:
ПРОЯВИ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ
В ТОТАЛІТАРНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ СИСТЕМАХ**

Проведено дослідження етнополітичного конфлікту та його диференціація у тоталітарній та демократичній системі. Виявлено причини виникнення етнополітичних конфліктів та шляхи їх подолання.

A study of ethno political conflict and its differentiation in totalitarian and democratic system. A ethno political causes of conflicts and ways of overcoming them.

Конфлікт – це соціальна взаємодія, учасники якої (індивіди, групи, організації) свідомо і відкрито протистоять одне одному через реальну чи удавану несумісність їх інтересів, прагнень, поглядів. Таке протистояння – не патологія суспільного життя, а спосіб існування соціуму. Утопічними є ідеї про безконфліктний розвиток суспільства. “Там, де існує суспільство, – зауважує Р. Дарендорф, – існують також конфлікти... Можливо, конфлікт є батьком усіх речей, тобто рушійною силою змін, але конфлікт не повинен бути війною і не повинен бути громадянською війною” [3, с. 31]. Іншими словами, завдання полягає не в тому, щоб досягти безконфліктного стану суспільного життя та розвитку, а в тому, щоб виробити механізми цивілізованого розв'язання конфліктів, які не допускають їх переростання в жорстку конфронтацію.

“Знаходити шляхи та засоби розв'язання суперечностей і конфліктів, що виникають у суспільстві, – зазначає О. Бельков, – одна з найважливіших функцій політики, а виявлення, запобігання або ефективне їх регулювання – сенс і мета діяльності політиків і політичних технологів [2, с. 27]”.

Актуальною проблемою конфліктології є дослідження етнополітичного конфлікту. Але тут перед дослідником постає чимало труднощів. Це – і складність самого феномена етнополітичного конфлікту, і неоднозначне розуміння причин його виникнення, і ототожнення етнополітичного та етнічного конфліктів тощо. Тим часом правильне розуміння сутності етнополітичного конфлікту є однією з передумов і другим (після з'ясування причин) кроком на шляху його ефективного врегулювання.

В останні роки проблема етнополітичного конфлікту поступово набуває серйозного змістового і формалізованого наповнення, особливо в аспекті визначення поняття “етнополітичний конфлікт” та його типології. Серед дослідників, які актуалізують цю проблему в науковій думці, слід назвати російських науковців Г. Козирева, А.-Х. Султигова, В. Тишкова. В українській суспільствознавчій науці окремим аспектам цієї проблематики присвячені праці О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Кривицької, М. Пірен, Г. Перепелиці.

Незважаючи на суттєві зрушення в дослідженні феномена етнополітичного конфлікту, все ж низка важливих і актуальних питань у цій сфері залишається

малодослідженою. Серед них – і питання, пов’язані з визначенням особливостей прояву та розв’язання етнополітичних конфліктів в умовах різних політичних систем і режимів. Утім, очевидно, що, як і інші види конфліктів, конфлікти етнополітичні є ані прогресивними, ані реакційними. Деструктивний чи конструктивний характер конфліктів не в останню чергу залежить від типу суспільства, його політичного режиму.

Для виявлення специфіки проявів і розв’язання етнополітичних конфліктів в означених системах слід звернутися, перш за все, до структурно-змістової форми, яку має будь-який конфлікт. Основними елементами її є: 1) суб’єкти конфлікту; 2) предмет конфлікту; 3) об’єкт конфлікту; 4) конфліктна свідомість; 5) конфліктна поведінка.

Що стосується етнополітичного конфлікту, то до його суб’єктів, на думку В. Картунова, належать: “1) етнічно та політично свідомою людиною; 2) етноси, нації, корінні народи та етнопонаціональні меншини; 3) етнопонаціональні організації, об’єднання та рухи; 4) держава та її органи [6, с. 501]”. І демократична, і тоталітарна системи не відкидають можливість існування вищезазначених суб’єктів. Отже, наявність одного зі структурних елементів етнополітичних конфліктів у двох протилежних системах свідчить про реальну можливість виникнення та розгортання такого типу конфліктів. Наступний структурний елемент – предмет конфлікту. Він є основою будь-якого конфлікту, у тому числі й етнополітичного. Предмет конфлікту тлумачиться як проблема (реальна чи вигадана), що спричинила його. За В. Картуновим, предметом етнополітичних конфліктів є “намагання людини, етнопонаціональних спільнот, суспільства та держави створити найбільш сприятливі умови для свого існування й розвитку [3, с. 501]”.

Політична філософія і практика легітимації посттоталітарної влади нерозривно пов’язана з постійною увагою до питань етнічної ідентифікації, національної культури. Це є безумовним свідченням існування предмета етнополітичного конфлікту в умовах тоталітарної системи, який, утім, мав латентну форму. Серед причин цього слід назвати те, що в основі тоталітаризму є насильницьким упровадженням колективістського світогляду, неприйняття концепції національно-культурної автономії, прагнення до усунення національних перешкод і побудови життя на принципах інтернаціоналізму, а також наявність потужних і керованих силових структур, спроможних “угамувати” будь-який конфлікт. Іншими словами, створюється “розрізнена одноманітність”, необхідна, як зауважує Х. Арндт [1], для зміцнення тоталітаризму. Натомість у демократичній системі особи, які усвідомлюють свою належність до певної етнічної групи, нації, мають право на власне структурне оформлення, на захист своїх прав та інтересів, на представництво в органах державної влади. Спираючись на думку А. Раймона, можна стверджувати, що така засаднича суперечність “між правом на групову організацію та його відкиданню має політичний характер. Як можна пояснити, що в одному типі суспільства класи існують та зміцнюються, в іншому їх начебто немає, якщо не пам’ятати, що у першому політичний режим терпить створення груп, у другому – забороняє? [7, с. 188]”.

Об’єктом конфлікту виступають конкретні матеріальні або духовні цінності, що їх домагаються конфліктуючі сторони. Об’єкт конфлікту є основою його предмета, його центральною ланкою. У свою чергу, “об’єктом етнополітичних конфліктів є

політична влада, матеріальні й духовні цінності учасників конфлікту (земля, людські та природні ресурси, культура, мова та ін.)” [6, с. 501]. Політична влада, матеріальні та духовні цінності і ресурси набувають якості об’єкта етнополітичного конфлікту лише тоді, коли вони стають дефіцитними, внаслідок чого набувають ознак неподільності і суспільної значущості. Культурно-духовні цінності стають об’єктом такого конфлікту за умови, коли вони не поділяються етнічними групами і ставлення до них має принципово важливе значення.

У СРСР, державі з усіма ознаками тоталітарної системи, було оголошено про створення нової історичної спільності – “радянського народу”, в якій вже відбулося реальне зближення усіх націй і народностей на ґрунті соціалістичної суспільної свідомості, комуністичних цінностей та ідеалів. Існувала офіційна доктрина дружби народів СРСР, що, безумовно, не було порожнім звуком, і яка сприяла мирному співіснуванню народів упродовж кількох десятиліть. У сукупності це дозволило на певний час штучно “заморозити” етнічні та національні прагнення поліетнічного складу населення СРСР.

Й. Шумпетер у праці “Капіталізм, соціалізм і демократія” зауважує, що “навіть якщо групові прагнення сильні і чітко визначені, вони залишаються прихованими часто впродовж десятиліть, доти, доки їх не покличе до життя якийсь політичний лідер, перетворюючи на політичний чинник [9, с. 351]”. В умовах демократичної системи, з її гарантованим правом на діяльність опозиції, створюються умови для етнополітичної мобілізації, за допомогою якої етнічна група отримує та використовує ресурси для досягнення поставлених цілей.

Наступним структурним елементом конфлікту є конфліктна свідомість. Це особливий, специфічний стан суспільної свідомості, якому притаманне усвідомлення сторонами, що конфліктують, розбіжностей, навіть протилежностей своїх намірів, цілей, інтересів, потреб, цінностей і перетворення їх на мотивацію своєї поведінки й діяльності.

На думку Г. Перепелиці, для конфліктної свідомості характерна наявність властивого лише їй специфічного ідеального утворення – “образу ворога” у формі певних сприйнять, уявлень і світоглядних збочень про іншу сторону. “Образ ворога”, на відміну від поняття “образ”, що використовується у гносеології, суб’єктивний не лише за формою, а й за змістом. В “образі ворога” ворогуюча сторона віддзеркалюється та оцінюється суб’єктивно, викривлено, крізь призму таких понять, як “ворожість”, “зло”, “ненависть”, “агресивність”, “антигуманність”, “шкoda”, “неповноцінність”, “підлість”. Формування “образу ворога” здійснюється як на повсякденному, так і на ідеологічному рівні [5, с. 31]”.

Найбільшої ефективності застосування технології створення образу ворога, яка використовувалася в політичних цілях, набула в тоталітарній системі. “Образ ворога, – зазначає О. Кривицька, – здавна влада застосовує для відвернення уваги невдоволених мас від неефективності державної політики. Образ ворога – це той інструмент, що змушує людей забути про внутрішнє невдоволення, згуртуватися навколо лідерів [4, с. 45]”.

У тоталітарних суспільствах образ зовнішнього ворога зазвичай доповнюється образом ворога внутрішнього, який знищує єдність суспільного “ми”. На цій підставі

тоталітарна влада періодично застосовує “чистки”. З метою руйнування будь-яких зв’язків, “чистки проводяться таким чином, щоб загрожувати однаковою долею звинуваченому та усім, хто перебуває з ним у звичайних відносинах... Зрештою, саме завдяки розвитку даного прийому до останніх і найфантастичніших крайнощів більшовицькі правителі досягли успіху у створенні атомізованого суспільства, подібного якому ми ніколи не бачили... [1, с. 229–230]”. Наслідком цього є значне зростання впливу держави, яка поступово перетворюється на передбаченого ще Т. Гоббсом біблійного “Левіафана”, котрий тотально духовно калічить людей.

Здебільшою “ідеологічна агресія” – процес формування “образу ворога”, у тоталітарних системах свій прояв мала щодо зовнішнього ворога, утім в етнополітичній царині цей процес також відбувався. Так, у Німеччині, за часів А. Гітлера, “образ ворога” формувався через обґрунтування національної винятковості арійської раси, неповноцінності інших націй та народів. У СРСР “образ внутрішнього ворога” переважно мав політичне забарвлення, тобто до внутрішніх ворогів належав той, хто не сприймав соціалістичного суспільного ладу. До таких “ворогів радянської влади” зараховувалися цілі етноси та народи, зокрема кримські татари, національно-патріотичні сили інших націй і народів, яким навішували ярлики “буржуазних націоналістів”.

Створення “образу ворога”, особливо внутрішнього, для тоталітарної влади було зручним і надзвичайно дієвим інструментом придушення будь-яких проявів етнонаціональної свідомості. Під гаслом боротьби з “ворогами народу” відбувалося безпрецедентне порушення етнічних і національних прав, рівноправ’я в міжетнічних та міжнаціональних стосунках, що мало прояв не лише в культурно-духовній, але й у політичній сфері.

Отже, є підстави стверджувати, що за тоталітарної системи склалися реальні умови для виникнення конфліктної свідомості в етнополітичній сфері, утім, репресії, “чистки” та інші силові методи, а також “ідеологічна обробка” населення утримували їх у зародково-латентному стані. Тоталітарна система в етнополітичній сфері створила ситуацію фрустрації, яка може виникати не лише внаслідок матеріальних перешкод, але й перешкод ідеальних, наприклад, заборонаю на здійснення певної діяльності. Більше того, для свідомості як окремої людини, так і соціальних груп, що потрапили в тенета тоталітарної системи, подібні перешкоди і заборони набувають якості самоочевидності, тобто того, що не обговорюється, і є, по суті, психологічно зовнішньою перешкодою, що, зрештою, і породжує ситуацію фрустрації, а не конфлікту, зокрема – етнополітичного. “Сутність демократії, – зазначає Д. Росту, – полягає у звичці до суперечок та примирення щодо кола питань, яке постійно змінюється при постійній зміні розстановки сил [8, с. 349]”. У демократичній системі “заборона” втрачає свою самоочевидність. Зважаючи на визнання ідеї суб’єктивних прав людини, свободи духовного життя, свободи совісті, думки, слова, творчості, така заборона є внутрішньо проблематичною як для окремого індивіда, так і для різних соціальних груп, а отже етнополітичний конфлікт, як і будь-який інший, має реальні можливості для свого прояву.

Конфліктна поведінка визначається як поведінка однієї або двох сторін, що конфліктують, і яка спрямована на досягнення власних цілей, котрі водночас є

перешкодою на шляху досягнення цілей іншою стороною і забезпечення власних інтересів за рахунок чи на шкоду інтересам іншої сторони. За тоталітарної системи вести мову про конфліктну поведінку недоречно, оскільки етнополітичний конфлікт не існує як такий. Окремі випадки невдоволення політикою в етнонаціональній сфері, яке за тоталітарної системи є радше винятком, ніж правилом, не можна кваліфікувати як прояв конфліктної поведінки в широкому розумінні, оскільки така поведінка істотно не позначається на стані та діях іншої сторони, абсолютно не перешкоджає досягненню її цілей. Натомість вони завдають суттєвої шкоди тим, хто наважився до таких дій – аж до фізичного знищення.

Виходячи з наведеного, є підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що за демократичного устрою діяльність системи суспільно-політичних, державних інститутів не в останню чергу спрямована на врегулювання відносин між етнонаціональними спільнотами, між ними та державою, врахування та забезпечення їх потреб та інтересів, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів, на вироблення державної політики в сфері етнополітичних відносин, все ж виникнення та розгортання етнополітичних конфліктів більше характерно саме суспільствам з демократичною формою правління.

Певним чином це можна пояснити тим, що в демократичних системах етнополітичні процеси відбуваються переважно природним шляхом, етнічні групи мають право, можливість і засоби адекватно реагувати на зміни, які погіршують їх становище – на протигагу тоталітарній системі, де подібні процеси штучно стримуються, придушуються переважно насильницькими методами. Для подолання окремих проявів дестабілізації в етнополітичній сфері тоталітарна влада вдається до силових методів (етноцид, терор, примусова асиміляція і примусова депортація, етнічні чистки тощо). “Стабільний та безконфліктний” стан етнополітичної сфери в тоталітарній системі підтримується засобами насилля і страху.

Суперечки та напруга в етнополітичній сфері, які можуть трансформуватися в етнополітичний конфлікт, демократична система вирішує переважно засобом консенсусу, а також на засадах конкуренції. До речі, остання дозволяє координувати діяльність людей, і не лише в економічній сфері, уникаючи насильницького втручання.

Література:

1. *Арендт Х.* Начала тоталитаризма / Х. Арендт // *Філософія політики : хрестоматія* : у 4-х т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003.

Т. III. – С. 217–233.

2. *Бельков О.* Конфликтологический инструментарий политического менеджмента / О. Бельков // *Власть*. – 2003. – № 11. – С. 27–31.

3. *Дарендорф Р.* Общество и свобода / Р. Дарендорф // *Філософія політики : хрестоматія* : у 4-х т. ; авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003.

Т. III. – С. 24–31.

4. *Кривицька О.* Конфліктність пострадянської етнічної ідентифікації / О. Кривицька // *Політичний менеджмент*. – 2003. – № 3. – С. 43–55.

5. *Перепелиця Г. М.* Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи / Г. М. Перепелиця. – К. : Стилос-ПЦ “Фоліант”, 2003. – 256 с.

6. Політологія : підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. к.філос.н. Ю. І. Кулагіна, д.і.н., проф. В. І. Полуріза. – К. : Альтерпрес, 2002. – 612 с.

7. *Раймон А.* Демократия и тоталитаризм / А. Раймон // Філософія політики : хрестоматія : у 4-х т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003.

Т. III. – С. 183–195.

8. *Растоу Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Філософія політики : хрестоматія : у 4-х т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003.

Т. III. – С. 335–233.

9. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер // Філософія політики : хрестоматія : у 4-х т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003.

Т. III. – С. 350–359.

Надійшла до редколегії 26.01.2009 р.